

ЖУРНАЛИ «ЖЕНСКИЙ ВЕСТНИК» (1904-1917) ТА «СОЮЗ ЖЕНЩИН» (1907-1909) ЯК НОВИЙ ТИП «ІДЕЙНИХ» ЖІНОЧИХ ВИДАНЬ

Проаналізовано типологічні особливості, структуру та редакційну політику журналів «Женский вестник» і «Союз женщин» як особливих «ідейних» жіночих видань початку ХХ ст., на сторінках яких формувалась та апробувалась нова феміністська ідеологія. Доведено, що зазначені журнали не просто фіксували факти дискримінації жінок або їх окремі досягнення, але й намагалися визначити шляхи подолання існуючих проблем, розробляючи поряд із традиційними темами жіночої рівноправності у шлюбно-сімейній, освітній та професійній галузях, питання політичної рівноправності.

Ключові слова: «ідейні» жіночі журнали, жіноча періодика, гендерна рівноправність.

Проанализировано типологические особенности, структуру и редакционную политику журналов «Женский вестник» и «Союз женщин» как особых «идейных» женских изданий начала ХХ в., на страницах которых формировалась и апробировалась новая феминистская идеология. Доказано, что данные журналы не просто фиксировали факты дискриминации женщин или их отдельные достижения, но и пытались найти пути решения существующих проблем, разрабатывая наряду с традиционными темами женского равноправия в брачно-семейной, образовательной и профессиональной сферах, вопросы политического равноправия.

Ключевые слова: «идейные» женские журналы, женская периодика, гендерное равноправие.

The article below analyzes typical peculiarities, the structure and the editorial policies of the magazines «Women's Journal» and «Union of Women» as special publications of the early XX century known as «women's ideas'» ones. It is on the pages of these publications that the new feminist ideology was being formed. It is proven that the magazines in question not only depicted discriminating against women or certain women's achievements, but also tried to determine ways to overcome problems that existed at the time. Thus these publications explored the traditional issues of gender equality in marriage and family life, but also in such fields as education, professional development and politics.

Key words: «women's ideas'» magazines, women's printed press, gender equality.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. феміністичні ідеї проникли на сторінки багатьох жіночих журналів, але найбільш послідовно вони презентувались періодичними виданнями, які були «рупором» жіночих організацій. Визначну, а можливо, й вирішальну роль у конструюванні нового феміністського дискурсу зіграли журнали «Женский вестник» (1904-1917) – орган друку організованої в 1905 р. Жіночої прогресивної партії та «Союз женщин» (1907-1909), створений рішенням третього делегатського з'їзду Союзу рівноправності жінок. Поява цих журналів співпала з початком «другої хвилі» жіночого руху, пов'язаного з

оформленням «наступальної феміністської ідеології», в основу якої було покладено ідею рівноправності жінки у правовому полі держави [1, с. 461-462].

Зазначимо, що до цього часу відповідні періодичні видання розглядалися виключно як складова частина жіночого руху в Росії [1, с. 277-293; 2, с. 246-258], тому наразі не стали об'єктом спеціального дослідження. Виходячи із цього, метою даної статті є аналіз типологічних особливостей, структури та редакційної політики журналів «Женский вестник» і «Союз женщин», що дозволить визначити специфіку так званих «ідейних» жіночих видань початку ХХ ст.

На чолі «Женского вестника» стояла лікар-гігієніст, публіцист, відома громадська діячка Марія Іванівна Покровська (1852 – не раніше 1922). Шлях М. І. Покровської до обраної професії був непростим: здобувши домашню освіту, вона склала іспит на звання домашньої вчительки і упродовж 1873-1876 рр. працювала в початковій школі. У 1876 р. Марія Іванівна вступила на Жіночі медичні курси в Петербурзі, по закінченні яких у 1881 р. отримала місце земського лікаря в м. Опочки Псковської губернії [2, с. 299]. Нерозуміння з боку місцевої влади, городян, колег-чоловіків супроводжувалось розчаруванням у можливостях медицини, однак поступово на зміну початковому скептицизму прийшло усвідомлення необхідності подальшої роботи в напрямку розвитку гігієни [3, арк. 1]. Повернувшись у 1888 р. до Петербургу, вона влаштовується на роботу до гігієнічної лабораторії професора О. П. Доброславіна у Військо-медичній академії, захоплюється дослідницькою та популяризаторською роботою, що надає їй широку відомість. У своїй автобіографії вона з гордістю згадує про участь у роботі Російського товариства охорони народного здоров'я та створення за її ініціативи комісій із покращення житла робітників та лікарсько-поліцейського нагляду за проституцією [3, арк. 1]. Водночас у Петербурзі М. І. Покровська долучається до жіночого руху. Її психологічний портрет, складений І. І. Юкіною, змальовує жінку широко мислячу, рішучу, гостру на язик та критично налаштовану до усього «чоловічого». Як зазначає І. І. Юкіна, на відміну від більшості феміністок початку ХХ ст., М. І. Покровська не змогла створити прийнятний для оточуючих образ «нової жінки», що призвело до певної маргінальності і активного пошуку нових форм колективної ідентичності [2, с. 300-301]. У цілому із цією характеристикою можна погодитися, хоча зазначена безкомпромісна опозиційність до світу чоловіків здається дещо перебільшеною.

М. І. Покровська усіяко пропагує свої погляди на «жіноче питання», постійно виступаючи із публічними лекціями [4] та у пресі. Відомо, що вже навесні 1902 р. у неї виникла ідея видання «щотижневого громадсько-науково-літературного журналу, присвяченого дослідженню та вивченню жіночого руху,

побуту жінок, умов жіночої праці і жіночої освіти під назвою «Женский вестник» [5, арк. 1]. У листопаді того ж року М. І. Покровська отримала право на видання журналу, однак відразу ж звернулась до Головного управління у справах друку з новим клопотанням – відкласти цю справу до 1904 р. [5, арк. 17-21]. Скоріш за все, її турбував фінансовий бік справи, оскільки основний тягар падав на видавця, а М. І. Покровська мала незначні статки, живучи за рахунок лікарської практики та літературної праці [5, арк. 5]. Напевне, з цієї ж причини з часом змінюється формат та підписна ціна видання. Журнал, перший номер якого вийшов друком у вересні 1904 р., перетворився із «щотижневого» на «щомісячний» (з часом кількість номерів зменшилась із 12 до 10 на рік), був невеликим за обсягом – до 32 сторінок на місяць (мав річну пагінацію), не містив передбачених програмою ілюстрацій. Відповідно, підписна ціна зменшилась із 6 до 3 рублів на рік [5, арк. 17], і щоб якось утримати журнал «на плаву», редактор-видавець звернулась за підтримкою до читачок «Женского вестника» [6, с. 2]. У подальшому в журналі публікувалися відомості про кошти, зібрані на розвиток жіночої справи, у тому числі на розповсюдження журналу, але кількість передплатниць ніколи не перевищувала 1 000 осіб і сподівання редакції на розширення і покращення якості журналу [7, с. 64] не виправдались.

Метою «Женского вестника» проголошувалось всебічне обговорення «жіночого питання», агітація за повну рівноправність жінок та чоловіків у родині та суспільстві, боротьба із пануванням чоловіків. При цьому важливим завданням бачилося з'ясування «умов, за яких ця віковична боротьба між обома статями може бути якщо не зовсім знищена, то ...значно зменшена» [4, с. 1-2]. До речі, пошук такого компромісу, дійсно мав місце. Так, серед тих, хто дав згоду співпрацювати в журналі, називалися імена не лише відомих феміністок – П. Н. Аріан, М. В. Безебразової, Є. Ф. Літвінової, Є. О. Чебишевої-Дмітрієвої, О. А. Шапір, але й чоловіків – адвоката і політичного діяча Є. І. Кедріна, перекладача і ученого М. В. Кечеджи-Шаповалова, геолога, професора Петер-

бурзького університету і Вищих (Бестужівських) жіночих курсів Ф. Ю. Левінсон-Лессінга. На цю особливість нового феміністичного журналу звернув увагу віденський часопис «Neues Frauenleben» («Нове жіноче життя»). Зазначивши, що програма «Женского вестника» загалом має багато спільного із програмами закордонних жіночих журналів, рецензент відзначив відсутність у Росії надто гострого антагонізму між статтями [7, с. 60-61]. Ще однією відмінною рисою журналу було прагнення привернути увагу як до проблем жінок-інтелігенток, так і жінок простого звання [6, с. 1], що виявилось у серії відповідних статей: «Умови життя петербурзької фабричної робітниці» (автор – М. І. Покровська) [9], «Жіноча праця на казенних винних складах» (автор підписався псевдонімом «М.Є.Ш.» [10]) та ін.

Відділи «Женского вестника» значною мірою були традиційними для жіночої періодики кінця XIX – початку XX ст.: публікувались урядові розпорядження та статті із «жіночого питання», белетристика, літературні та наукові огляди, характеризувалося правове становище жінок, наводилася російська та міжнародна хроніка «жіночої справи», публікувались новини жіночих організацій, критика та бібліографія, статистика про жінок та ін. Однак, як точно відзначила І. І. Юкіна, «журнал принципово відрізнявся від видань XIX ст. Він не тільки констатував факти несправедливості по відношенню до жінок, а й інтерпретував їх у термінах дискримінації і тим самим конструював критичний феміністський дискурс» [2, с. 250].

Інколи питання, які ставив журнал, були доволі гострими, що призводило до зіткнень із Петербурзьким цензурним комітетом. У 1905 р. останній заборонив статті під назвою «Союз рівноправності жінок» та «Державна Дума». Цензор Тучапський, пояснюючи своє рішення, повідомив, що перша зі статей описує жіночий мітинг, який відбувся 7 серпня 1905 р. в Москві, та подає його резолюцію вкрай тенденційного змісту. Щодо статті «Державна Дума» М. І. Покровської, то в ній критикується Маніфест 6 серпня, який не надав жінкам виборчих прав. Формальним приводом до заборони статті стала ціна журналу: за законом видання, ціна якого

нижча за 7 рублів, не мало права критики законодавства, ще не впровадженого в життя. У відповідь на вищенаведені зауваження М. І. Покровська розпочала боротьбу за розширення програми журналу за рахунок юридичного відділу, де можна було б публікувати та обговорювати закони. Хоча такі дії редактора-видавця викликали занепокоєння з боку цензурного комітету, який побоювався, що перетворення видання із «вузькоспеціального» на «загальнолітературне» змінить його в цілому «спокійний» характер, М. І. Покровська отримала відповідний дозвіл [5, арк. 25-36], після чого були опубліковані і обидві раніше заборонені статті [11; 12]. Утім, журнал досить рідко привертав увагу державних установ, і його напрямок характеризувався як «ліберальний, помірковано опозиційний, вільний від партійного забарвлення» [13, арк. 49-50].

Останнє твердження не зовсім відповідає дійсності, оскільки «Женский вестник» з перших номерів розпочав публікацію повідомлень про найбільш впливові феміністські організації – Російське жіноче взаємоблагодійне товариство та Союз рівноправності жінок [12; 14], а зі створенням Жіночої прогресивної партії перетворився на її офіційний орган друку. Ідея створення жіночої партії була висловлена М. І. Покровською у грудні 1905 р., а вже на початку 1906 р. відбулось організаційне оформлення партії та її Клубу. По суті ці структури разом із «Женским вестником» становили єдине утворення. Оскільки чоловіки не допускалися до участі в діяльності партії та Клубу, в історіографії затвердилась думка про опозиційність М. І. Покровської та керованого нею журналу до усього чоловічого.

На сторінках «Женского вестника» було опубліковано політичну програму Жіночої прогресивної партії, основними вимогами якої були: демократична конституційна монархія; громадянські права, у тому числі рівноправність подружжя у фінансових та родинних справах; лібералізація шлюбозлучного законодавства; відміна ліцензованої державою проституції; реформа трудового законодавства; рівні права на землю селянок та селян; спільне навчання. У подальшому ці вимоги неодноразово обговорювались кореспондентами «Женского вестника».

Зрозуміло, що на зміст журналу значною мірою впливала постать видавця-редактора, яка поряд із прізвищем з гордістю зазначала свій професійний статус – «жінка-лікар». У науковому огляді та відділі «Із життя» розміщувався матеріал із області суспільної, домашньої та особистої гігієни, чимало сторінок було присвячено проблемам боротьби із алкоголізмом та проституцією. Необхідність висвітлення цих тем, а також насильства над жінками, ставилась під сумнів рядом рецензентів. Відстоюючи свої позиції, журнал активно дискутував зі своїми критиками, пояснюючи, що своїми читачами він бачить *«жінок..., які... розуміючи ненормальність становища жінки і сучасного суспільного ладу, прагнуть світла, знання, самостійної праці, намагаються боротися з неосвіченістю і різними важкими явищами нашого життя»* [15, с. 86]. При цьому «Женский вестник» намагався дослідити власну читацьку аудиторію, вдаючись до широкомасштабних анкетувань [16, с. 60-61].

Певної еволюції зазнав журнал у роки Першої світової війни, поставивши питання про жіночий трудовий самозахист, створення жіночих кооперативних союзів, нові напрямки діяльності жіночих організацій (підтримка біженців, організації лазаретів для поранених тощо).

Як вже зазначалося, тираж «Женского вестника» був невеликим, але вплив того чи іншого органу друку вимірюється не лише кількісними показниками. Відомо, що статті «Женского вестника» цитували інші жіночі журнали, зокрема «Женщина», «Женская мысль», «Женское дело» [17, с. 364], із М. І. Покровською полемізували «Русская мысль», «Новое время» та інші періодичні видання.

Деякий час паралельно із «Женским вестником» видавався ще один феміністичний журнал – «Союз женщин», створений діячами Союзу рівноправності жінок, найбільш активного жіночого об'єднання дореволюційної Росії. Союз рівноправності виник у 1905 р. в Москві, у тому ж році було організовано його Петербурзьке відділення та філії в багатьох містах Росії. Пропагуючи ідеї політичної та соціальної рівноправності жінок усіх станів, Союз розглядав боротьбу за жіночі права як складову загально-

національного руху за демократизацію російського суспільства [18, с. 87-98]. Така позиція, з одного боку дозволяла рекрутувати до складу феміністської організації чоловіків, з іншого – шукати союзників серед тих політичних партій, які включали до своїх програмних документів пункт щодо вирішення «жіночого питання». Зокрема, «рівноправки» співпрацювали з трудовиками, кадетами, лівими партіями, сподіваючись на те, що вони будуть відстоювати інтереси жінок у Державній думі [1, с. 292-293]. Утім, прагнення інкорпоруватися до легітимного політичного процесу мало дезінтегруючі наслідки для самої організації, яка поєднала у своїх лавах представниць різних політичних сил [1, с. 294-296; 2, с. 347]. Часті конфлікти поряд із зміною політичної ситуації призвели до поступового згортання діяльності Союзу: уже в 1906 р. кількість його членів знизилась із 8 000 до 800 [1, с. 294-298]. Фактично останньою масштабною акцією Союзу рівноправності жінок став III з'їзд делегатів партії (травень 1906 р.), на якому було прийняте рішення про створення журналу «Союз женщин». Журнал більш ніж на рік пережив саму організацію, продовжуючи започатковану «рівноправками» розмову про політичну рівноправність жінок.

Дозвіл на видання журналу було отримано 10 квітня 1907 р. [19] Його видавцем-редактором стала відповідальний секретар Союзу рівноправності жінок Марія Олександрівна Чехова, уроджена Аргамакова (1866-1937). Марія Олександрівна походила із небагатої дворянської родини. По закінченню Петровської гімназії в 1883 р. вона вступила на математичне відділення Педагогічних жіночих курсів Відомства імператриці Марії, де захопилась народницькими ідеями. Своє професійне майбутнє М. О. Чехова пов'язувала із педагогічною діяльністю, мріючи про створення власної школи. У 1889 р. вона відкрила підготовчу школу для дівчаток, однак вже через рік одружилась із колишнім народовольцем М. В. Чеховим і разом із чоловіком переїхала до Тульської губернії, а згодом до Катеринослава та Твері. Упродовж десяти років Марія Олександрівна народила сімох дітей, з яких вижило п'ятеро. Велика родина не стала на заваді громадській та педагогічній діяльності:

М. О. Чехова викладала в недільних школах, жіночих гімназіях та робітничих курсах. Після переїзду родини до Москви в 1904 р. Марія Олександрівна захопилась «жіночим питанням», вирішення якого вважала загальнодемократичним завданням. У 1905 р. вона ініціює створення Союзу рівноправності жінок, у 1906 р., залишивши родину, переїжджає до Петербургу, де бере участь у роботі Петербурзького відділення Союзу, вступає до Російського взаємоблагодійного товариства, Товариства захисту жінок, у 1907 р. організовує Петербурзьке товариство сприяння дошкільній освіті, у 1908 р. очолює Лігу рівноправності жінок, працює в організаційній комісії Першого Всеросійського жіночого з'їзду. Тільки із послабленням темпу політичної діяльності в 1910 р. М. О. Чехова повертається до Москви [2, с. 304-310].

Видання «Союза женщин» співпадає із надзвичайно насиченим петербурзьким етапом діяльності М. О. Чехової. Навколо неї формується коло однодумців, готових працювати безкоштовно. Як зазначається у відозві до читачок за 1908 р., *«журнал може існувати лише завдяки даровій праці редактора та співробітників і грошовим внескам декількох пайщиків»* [20]. Дійсно, невелика підписна ціна журналу – 1 руб. 50 коп. на рік не покривала усіх витрат, і видання постійно дотувалося двадцятьма пайовичками – учасницями руху. Фінансові труднощі пояснюють доволі скромний вигляд журналу: обсяг щомісячника не перевищував 24 сторінок, за виключенням подвійних номерів, що нараховували 40 сторінок; він не мав ілюстрацій та додатків. Скоріш за все, із цим пов'язана і певна лаконічність змісту: у журналі відсутній традиційний для жіночої періодики відділ белетристики (лише в окремих номерах пропонувались невеликі літературні твори), а основні його завдання вирішувались засобами публіцистики.

Журнал презентувався читацькій аудиторії як видання, *«присвячене питанням, пов'язаним із боротьбою за рівноправність жінок і, головним чином, за її виборчі права, як перший необхідний крок на шляху до її звільнення»* [21, с. 1]. Ця теза тісно пов'язувала російських «рівноправок» із американськими та європейськими суфражистками. Журнал постійно апелював до їхнього досвіду у

відділі «Хроніка жіночого руху за кордоном» та у спеціальних розвідках і перекладах [22]. До речі, Союз рівноправності жінок підтримував тісні міжнародні контакти, зокрема в 1906 р. вступив у Міжнародний жіночий суфражистський альянс. Зображення значка альянсу розміщувалась на першій сторінці «Союза женщин», а сам значок можна було купити в редакції журналу [23, с. 24].

Водночас, на відміну від закордонних феміністичних видань, журнал солідаризувався із чоловіками, зазначаючи у своїй програмній статті: *«так зване «жіноче питання» є питання загальнолюдське, ... його не можна відірвати від питання чоловічого... і вирішення усіх соціальних, економічних і політичних питань сучасного життя тісно із ним пов'язано»* [21, с. 1]. Крім того, прагнучи розширити свою соціальну базу, «рівноправки» звертались до проблем робітниць та селянок [24].

Говорячи про боротьбу жінок за виборчі права журнал окреслював надзвичайно широкий спектр проблем: робилися спроби надати визначення поняттю «фемінізм», висвітлювались зв'язки жіночих організацій з іншими соціальними рухами, аналізувалось ставлення до жіночого виборчого права різних політичних сил, чимало уваги приділялось діяльності усіх Державних Дум. Поряд з цим журнал намагався охопити й інші сторони жіночого життя: правове та економічне становище жінки, її родинні обов'язки, освіту. Програма журналу передбачала «розгляд» жінки *«в біологічному та психологічному відношенні»*, історичні розвідки та дослідження такої соціальної проблеми як проституція. Деякі з питань під впливом сучасних подій набували особливої гостроти. У 1908 р., коли нові правила прийому студентів знову закрили жінкам доступ до університетів, редакція «Союза женщин» поширила серед професорів близько тисячі екземплярів анкети, в якій досліджувався досвід перебування жінок в університетах та ставлення професорів до можливості отримання жінками вищої освіти [25; 26]. Редакція отримала 198 відповідей, аналіз яких здійснив М. В. Чехов [27], а деякі відповіді вийшли у вигляді окремих статей [28].

Подібно до того, як Союз рівноправності об'єднував представниць різних політичних

партій, так і журнал «Союз женщин» служив трибуною для усіх бажаючих взяти участь в обговоренні «жіночого питання». У журналі публікувались соціалістка З. Л. Шадурська, кадетки Н. Минович (З. С. Іванова), Л. М. Рутцен, С. О. Тюрберт, К. М. Щепкіна, безпартійні, О. А. Шапір, Г. М. Шабанова та ін. Доволі швидко з'ясувалось, що відсутність єдиної редакційної політики та широкої суспільної підтримки (про що свідчить незначний тираж), надзвичайно ускладнюють видання журналу. В останньому номері за 1909 р. М. О. Чехова звернулася до московського відділення Російської ліги рівноправності жінок із пропозицією взяти «Союз женщин» під свою опіку, із оптимізмом написавши наприкінці редакційної статті: «Ми не прощаємося, ми говоримо – до зустрічі» [2, с. 255]. Утім, омріяної зустрічі не сталося, і хоча в історіографії зустрічаються згадки про спадкоємця «Союза женщин» – дамський ілюстрований щотижневик «Женское дело» [1, с. 305], насправді після 1909 р. єдиним феміністським органом друку залишився «Женский вестник» М. І. Покровської. Щоправда, у Києві у 1909-1910 рр. було здійснено спробу видавати «журнал, присвячений рівноправності та покращенню економічного

становища жінки» під назвою «Женская мысль» (редактор-видавець М. П. Свободіна, справжнє ім'я – М. А. Петрова) [29], однак за оцінкою сучасників рівень його журнальних публікацій був надзвичайно низьким [30].

Отже, «Женский вестник» М. І. Покровської та «Союз женщин» М. О. Чехової являли собою абсолютно новий тип ідейних жіночих журналів. З одного боку, кожен із цих журналів мав певну специфіку, акумулюючи ідеї своїх видавців та тих організацій, інтереси яких вони представляли, з іншого боку, і «Женский вестник», і «Союз женщин» були тим плацдармом, на якому формувалась та апробувалась нова феміністська ідеологія. Орієнтовані не на минулі досягнення жіночого руху, а на вирішення нагальних «викликів» сучасності, ці журнали не просто фіксували дискримінацію жінки або окремі досягнення жінок, але й намагалися визначити шляхи подолання існуючих проблем, залучаючи до їхнього обговорення усіх зацікавлених представників громадськості. При цьому поряд із традиційними темами жіночої рівноправності у шлюбно-сімейній, освітній та професійній галузях, вони розробляли питання політичної рівноправності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Стайтс Р. Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860-1930 / Пер. с англ. ; Р. Стайтс. – М. : РОССПЭН, 2004. – 614 с.
2. Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности / И. И. Юкина. – СПб. : Алетей, 2007. – С. 461-540 с.
3. Центральный государственный исторический архив Санкт-Петербурга (далее – ЦГИА СПб.), ф. 2114, оп. 1, д. 1, л. 1.
4. ЦГИА СПб., ф. 2114, оп. 1, д. 81, л. 3.
5. Российский государственный исторический архив (далее – РГИА), ф. 776, оп. 8, д. 1589. – 38 л.
6. От редакции // Женский вестник. – 1904. – № 1. – С. 1–2.
7. От редакции // Женский вестник. – 1904. – № 2. – С. 64.
8. Отдел для читателей // Женский вестник. – 1905. – № 2. – С. 60–61.
9. Покровская М. И. Условия жизни петербургской фабричной работницы / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1905. – № 4. – С. 70–77.
10. Женский труд в казенных винных складах / М. Е. Ш. // Женский вестник. – 1905. – № 9 – С. 265–267.
11. Покровская М. И. Государственная дума / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1905. – № 11 – С. 321–324.
12. Союз равноправия женщин // Женский вестник. – 1905. – № 11 – С. 342–344.
13. РГИА, ф. 776, оп. 8, д. 2197, л. 49–50.
14. Общее собрание членов русского женского взаимно-благотворительного общества. Положение о первом съезде русских деятельниц по благотворению и просвещению. Программа съезда // Женский вестник. – 1904. – № 3.– С. 83–86.
15. Покровская М. И. Возражение рецензенту «Русской мысли» / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1905. – № 4 – С. 86.
16. Отдел для читателей // Женский вестник. – 1905. – № 3. – С. 60–61.

17. Харрис Дж. Г. Русские дореволюционные журналы начала XX века / Дж. Г. Харрис // Гендер: язык, культура, коммуникация: Доклады Первой Международной конференции (Москва, 25-26 ноября 1999 г.). – М., 2001. – С. 361–368.
18. Новикова Н. Всероссийский союз равноправия женщин (1905-1914 гг.): К вопросу о характере русского феминизма / Н. Новикова / Гендерные истории Восточной Европы. – Минск, 2002. – С. 87–98.
19. РГИА, ф. 777, оп. 8, д. 225, л. 1.
20. Союз женщин. – 1908. – № 3. – 24 с.
21. Союз женщин. – 1907. – № 1. – С. 1.
22. Мирович Н. Кейр Гарди и его защита равноправия женщин / Н. Мирович // Союз женщин. – 1908. – № 1. – С. 9–10.
23. Союз женщин. – 1908. – № 2. – С. 24.
24. Пиотровская А. Женское крестьянское движение / А. Пиотровская // Союз женщин. – 1908. – № 2. – С. 13.
25. Обращение к профессорам от редакции «Союза женщин» // Союз женщин. – 1908. – № 5–6. – С. 15.
26. Анкета «Союза женщин» к профессорам // Союз женщин. – 1908. – № 7–8. – С. 16.
27. Чехов Н. А. Профессора о вольнослушательницах / Н. А. Чехов // Союз женщин. – 1908. – № 9. – С. 1–9.
28. Ковалевский М. М. Можно ли закрыть женщинам доступ в университеты? / М. М. Ковалевский // Союз женщин. – 1908. – № 7–8. – С. 10–12.
29. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК), ф. 295, оп. 1, спр. 149, арк. 2.
30. Покровская М. И. Письмо в редакцию / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1910. – № 3. – С. 79–81.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Багмет М. О., д.і.н., професор, проректор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету ім. Петра Могили;*

Лантух В. В., д.і.н., професор Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.